

Л. В. ХУДОЯР

Леся Вікторівна Худояр, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ У ПРАВОВІЙ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Становлення і розвиток принципу рівності в українському праві козацько-гетьманської доби зумовлено насамперед появою такого суспільного феномена, як козацтво. Козацький стан відіграв провідну роль у визвольній боротьбі українського народу проти колонізаторської політики польського уряду за свої економічні, політичні, культурні та соціальні права.

Репресивні заходи польської правлячої шляхетсько-панської еліти проти козацтва й українського селянства породили у відповідь глибоку ненависть до усього «лядського», й насамперед до польської шляхти та католицизму, у суспільній свідомості українського народу, що неминуче призвело до соціально-політичного вибуху. У процесі боротьби за свої права саме козаки вперше висунули вимоги зрівняння у національних та релігійних правах усього українського населення з поляками.

У кінці XVI ст. – першій третині XVII ст. відбулися потужні козацько-селянські повстання на чолі з гетьманами і кошовими отаманами запорозького козацтва К. Косинським, М. Жмайлом, Т. Трясилом, І. Сулимою, Я. Остриницею, Д. Гунею проти національного та економічного гноблення українського народу.

Причини та наслідки цих повстань докладно викладено у монографії В. А. Смолія і В. С. Степанкова «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)»¹, а також в «Очерке истории Юго-Западной Руси» невідомого автора².

Серед основних причин, зокрема, можна назвати «утиски щодо народу руського»: примусове обезземлення та наступне закріпачення українського селянства, утиски православної віри та гоніння на православних, створення перешкод для розвитку національної культури (заборона книгодрукування та витіснення української мови тощо) й освіти, примусова асиміляція українського населення та поширення зневажливого ставлення до українців, утиски економічних і політичних прав українського населення міст та української православної шляхти.

Жорстка колонізаторська політика польських магнатів та шляхти спонукала козацтво очолити загальнонаціональний визвольний рух. Обґрунтування належності козаків до «руського народу» розпочало православне духовенство, яке, на думку В. А. Брехуненко, намагалося таким чином залучити козацтво до захисту православ'я в Речі Посполитій. Зокрема, під час козацького повстання 1637–1638 рр. полковник Павло Скидан у своєму закличному універсалі називає поляків неприятелями «народу нашого християнського руського». У 1632 р. після смерті Зигмунта III козацтво вимагало допустити його до участі у виборах нового короля (це питання обговорювалося на конвокаційному сеймі). Причому гетьман Іван Петрижицький і його наступник Андрій Гаврилович у своїх листах до короля і сейму не лише обстоювали національно-релігійні права «народу руського», а й виступали як представники останнього. Зокрема, у документах того часу зазначалося: «а ми і народ наш», «кривди нашого народу руського», «а нас до цього схиляє сама слухність, щоб ми зібралися і з плачем просили, під цей час обирання пана нового, як заспокоєння нашої старожитньої грецької релігії, про заспокоєння якої здавна мали обітницю від... померлого короля, так і про поправу вольності і свобод народу нашого руського»³.

Найбільш значимою подією, в ході якої концептуально оформилася та втілювалася на практиці ідея рівноправності українців з польським населенням Речі Посполитої, стало повстання Криштофа Косинського 1591–1593 року. Повстання розпочало реєстрове козацтво, до якого дуже швидко приєдналася велика кількість селян; згодом повстанців підтримали козаки Січі.

Повсталі виганяли панів й оголошували себе козаками (тобто вільними людьми), запроваджували козацький устрій та збирались на раду, яка виступала формою безпосередньої демократії, обирали отаманів і суддів, розподіляли землю й повинності тощо. Як свідчать численні історичні документи, відбувалося масове покаяння сільського і міського населення⁴.

16 жовтня 1594 р. розпочалося повстання проти польської шляхти, очолене гетьманом Северином (Семерією) Наливайком. Основним «програмним положенням» повстанців було встановлення на звільненій від польської шляхти та магнатів території козацького ладу, заснованого на принципах загальної свободи, рівності та демократії⁵.

Наступним етапом, що сприяв піднесенню ідеї рівності у правосвідомості козацтва, стала діяльність видатного військового та політичного діяча – гетьмана всієї України Петра Конашевича-Сагайдачного.

У особі П. Сагайдачного знайшли захисника прав і свобод не лише козаки, селяни й міщани, але й українська православна церква. Сагайдачний активно сприяв піднесенню авторитету та відновленню ієрархії української православної церкви. Навесні 1620 р. він зустрів з почесним козацьким ескортом єрусалимсько-

го патріарха Феофана, який на початку жовтня 1620 р. висвятив у Києві Іова Борецького на київського митрополита, Ісайю Копинського – на перемишльського єпископа та ще чотирьох єпископів. Відновлення православної ієрархії в Україні стало для свого часу значною подією. Православна церква знайшла собі в козацтві надійного захисника⁶.

Велика на той час роль української православної церкви, як ідейного натхненника народних мас на боротьбу проти національного і релігійного гноблення з боку поляків, не могла бути недооціненою П. Сагайдачним. У 1620 р. гетьман з усім реєстровим військом вступив до Київського православного братства, чим зміцнив союз з церквою, а також з київським міщанством та шляхтою, репрезентованими братством. Завдяки цьому кроку козацтво, міщанство, шляхта і духовенство виступали єдиним фронтом, що активізувало загальнонаціональний визвольний рух. Зокрема, у зверненні української шляхти до сейму 1623 р. зазначалось: «Народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного...». Одночасно на Україні поширювався боротьба селян за козацькі права, підтримувана рядовими реєстровими козаками. Так, влітку 1619 р. близько Білої Церкви розпочалося повстання понад 10 тис. «свавільних козаків», які вимагали зрівняння у правах з реєстровими козаками. Верхівка реєстрових козаків хоч і виступала проти національного і релігійного гніту, все ж була проти включення селян і міщан до реєстру. Козацькі ватажки підписали мирний договір з великим коронним гетьманом С. Жолкевським, відповідно до якого реєстр збільшувався до 3 тис. козаків, а всі, хто не був включений до реєстру, мали повернутися до своїх панів. Результати договору обурили повстанців, і наприкінці 1619 р. вибухнуло повстання невключених у реєстр селян і міщан. Повстанці оголосили Сагайдачного усунути з посади й обрали гетьманом Яцька Неродича Бородавку, «самого незнатного і найбільш бунтівливого серед них», як висловився Жолкевський. До повстанців приєдналися реєстрова залога на Запорозжжі й запорозькі козаки⁷. Після повернення з походу П. Сагайдачний у відповідь на скарги козаків на непрофесійні дії Бородавки, що призвели до поразок козацьких загонів та великих людських втрат, заарештував Бородавку, який був звинувачений у багатьох злочинах і страчений. Козацьке військо знову очолив П. Сагайдачний.

Військові заслуги П. Сагайдачного у московській кампанії і хотинській війні давали йому право сподіватися на згоду Польщі щодо визнання за Україною автономного статусу у складі Речі Посполитої, але польська сторона не пішла назустріч гетьману, який невдовзі помер від ран, отриманих у хотинській війні⁸.

Як зазначає Н. Д. Полонська-Василенко, коротка доба Сагайдачного має велике значення в історії України. «Завдяки політиці Сагайдачного козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе значення провідної верстви, яку втрачає поволі українська шляхта, що полонізується і переходить на католицизм. Козаки вперше виступають не тільки як оборонці селян, але й як протектори Православної Церкви. З іншого боку, своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. Сагайдачний та його культурне оточення – Єлисей Плетенецький, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а головне Іов Борецький – були галичани. Цим підкреслювалося соборність України, цим знову зв'язувалося в єдиний національний організм розірваний ходом історії її частини»⁹.

На думку В. А. Смолія, козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу та державності. Протягом тривалого часу воно, по суті, залишалося єдиною реальною силою, здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми войовничими сусідами, сенс якої насамперед полягав у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток¹⁰.

Як зазначав О. П. Оглоблин, «козацтво являло собою настільки могутню військову силу, зріст політичний козащини, Києва, української церкви в добу митрополита Петра Могили був так відомий у цілій Європі, що і в Польщі, і в Швеції, і у Франції, і в Семигороді (Трансильванії) вважалося за можливе, і навіть за неминуче, утворення нового державного осередку на Україні»¹¹.

Існування етнічної державності, соціальною основою якої насамперед було українське козацтво як стан, створило передумови для інтенсивного формування капіталістичного укладу. У другій половині XVII–XVIII ст. економічні, соціальні та духовні процеси, що відбувалися в українському соціумі, фокусувалися на етносоціальних елементах, основна суть яких полягала у поступовому переростанні української народності у націю¹². Економічні та соціальні процеси, що відбувалися в середині українського суспільства, вимагали перегляду старих принципів та норм середньовічного права з його обмеженням особистої свободи, нерівністю та нерівноправністю окремих станів і соціальних груп, народів, релігійних конфесій.

Замість розуміння та мирного вирішення вказаних проблем, у 30-ті рр. XVII ст. посилювалася економічна і військова експансія польських магнатів та шляхти на українські землі. Маючи величезні земельні володіння у Подніпров'ї, магнати почали відбирати землі реєстрового козацтва, аргументуючи це його непотрібністю та достатністю для захисту українських земель від нападу татар і турків об'єднаних сил величезних надвірних загонів (які нараховували понад 10 тис. чол.), шляхти та кварцяного¹³ війська. У зв'язку з цим магнати на сеймі 1636 р. почали вимагати розпуску реєстру¹⁴.

Протистояння з поляками різко загострилося після втрати у 1635 р. гетьмана нерєстрових козаків (1628–1629, 1630–1635) Івана Сулими. Страта І. Сулими, «очищення» реєстру Війська Запорізького від бунтівників та його скорочення до 7 тис. осіб викликали масове обурення та стали приводом до нового повстання, яке послідовно очолили гетьмани Павло Бут (Павлюк), Яків Острянин (Остряниця), Дмитро Гуня. На першому його етапі керівником став полковник реєстровців Павло Бут. Повстанський рух поширився на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжі. Його підтримала частина реєстровців. Відбувалося масове «показання» населення, яке почало громити панські маєтки, розправлятися з орендарями. Навіть польний гетьман

М. Потоцький мусив визнати, що в Україні «всі до останнього покозачились... тут кожний хлоп – козак». Перелякана шляхта тікала зі своїх маєтків до Польщі¹⁵. Масове покозачення означало фактичне зрівняння у правах козаків та посполитих (міського населення і селянства).

Після жорстокого придушення повстання та страти П. Павлюка у Варшаві новий етап повстання у 1638 р. очолив Я. Острянин, який звернувся з універсалом до українського народу «...з войском на Украину для видвигнення [визволення] вас, народа нашего православного, от ярма порабощения и мучительства тиранского ляховского и для отищения починенных обид, разорений и мучительных ругательств... всему посполству рода Русского, по обим сторонам Днепра мешкающего»¹⁶. Таким чином, повстанці вже мали чітко сформульовану політичну програму, в якій містилися вимоги національної та політичної рівності, рівних економічних прав та особистої свободи українського народу.

Повстання потерпіло поразку й було жорстоко придушено поляками, а українці, рятуючись від жорстокої розправи панів, сотнями й тисячами втікали за кордони держави. Так, у «Отписке белгородского воеводи о переезжих черкасах» від 1647 р. повідомлялося, що козаки емігрували сім'ями, з дружинами та дітьми¹⁷. Значна кількість втікачів поповнила ряди козаків у Запоріжжі, де на початку 1638 р. зібралось понад 5 тис. козаків.

У квітні 1638 р. було ухвалено «Ординацію війська запорозького», яка фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану та перетворення козаків на частину польського війська з максимально урізаними правами і чітко визначеною зоною осілості. Втім, козацькі виступи продовжувалися й у 1645–1646 рр. Козаки «шукали способу до повстання»¹⁸.

Через вказані обставини визвольна війна 1648–1676 рр. одразу набула характеру революції, оскільки всі групи українського населення (козаки, міщани, селяни, духовенство) мали різні вагомні підстави для невдоволення своїм становищем. Все ж, на нашу думку, основними підставами революції стала правова нерівність українського і польського населення у найважливіших сферах суспільного життя Речі Посполитої: політичній, військовій, економічній, релігійній та культурній.

Головною метою повстання, було скасування привілеїв станів, щоб «не було тієї безодні, котра відділяла тоді шляхту од посполитих, панів від кріпаків. І ось тоді всім захотілося попасти у козаки, бо козак був вільний чоловік, доволі заможний і забезпечений землею. Таким побитом до козаків наближалися і міщани, й поспільство, бо усі три стани займалися й хліборобством і промислами, а міщани теж несли військову службу по містах. Ріжниця була між ними не в юридичних правах, а головне у кріпацтві, яке викувала шляхта і котре було скасоване разом з другими привілеями і разом навіть із самим шляхетським станом Богданом Хмельницьким. На дикому полі слобожани спочатку могли виконати свій соціальний ідеал, себто скасувати привілеї станів. І вони справді тоді немов злилися у козащині всі – до неї прилучилося і козацтво і поспільство»¹⁹.

Таким чином, у 30-х рр. XVII ст. завершується становлення принципу рівності у правовій ідеології українського козацтва. Його зміст визначався характерними рисами права козацько-гетьманської доби, що сформувалися внаслідок синтезу середньовічної і ренесансної правових ідеологій, а також світоглядних установок та психологічних рис української «барокової» людини.

Зміст принципу рівності охоплювався поняттям «рівноправність», яке включало такі аспекти: рівні права українського народу з іншими народами, що населяли українські землі у складі Речі Посполитої, у тому числі відсутність дискримінації залежно від віросповідання, етнічної й станової приналежності, місця проживання та майнового становища; рівні права на заміщення державних посад та посад у органах самоврядування; рівні правові статуси (у межах окремих станів) українського й польського міщанства, козацької старшини та рядового козацтва; рівність перед судом; рівні економічні й культурні права.

¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с. – С. 61–98.

² Очерк истории Юго-Западной Руси. // Киевская старина. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – Т. XI. – январь – С. 20–56, февраль – С. 282–307, март – С. 437–464, апрель – С. 678–715, май – С. 21–43, июнь – С. 205–218.

³ Брехуненко В. Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. // Гадяцька унія 1658 р. / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – 242 с. – С. 49–66. – С. 59, 63.

⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с. – С. 159.

⁵ Лепявко С. Северин Наливайко. // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта. – 560 с. – С. 121–127.

⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с. – С. 233.

⁷ Там само. – С. 234–235.

⁸ Там само. – С. 259–260.

⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1995. – 672 с. – С. 444–445.

¹⁰ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – Т. 1. – 800 с. – С. 5.

¹¹ Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України та Спілка Української Молоді: Printed by Dnipro 77 St. Mark's Pl. New York, 1954. – 25 с. – С. 15.

¹² Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с. – С. 4–5.

¹³ Кварцяне військо – наймане військо, яке використовували переважно для охорони державних кордонів і придушення народних повстань, утримувалося за рахунок 4-ї частини (кварти) прибутків від королівських маєтків (звідси і його назва).

¹⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с. – С. 318.

¹⁵ Там само. – С. 320–344.

¹⁶ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. в 4 т. / Сост. С. Величко / Под ред. И. О. Самчевского. – К.: Типография Федорова, 1864. – Т. 3. – 584 с. – С. 140.

¹⁷ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – Харьков: Типография К. Л. Счасни, 1890. – 438 + XV с. – С. 44.

¹⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с. – С. 77–78.

¹⁹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка. – Х.: Основа, 1991. – 256 с. – С. 67.

Резюме

Худояр Л. В. Становлення принципу рівності у правовій ідеології українського козацтва наприкінці XVI – у першій третині XVII століття.

Досліджено становлення принципу рівності у правовій ідеології українського козацтва наприкінці XVI – у першій третині XVII століття. Вивчено причини становлення та розкрито особливості змісту принципу рівності у правовій ідеології козацтва.

Ключові слова: принцип рівності, українське право, рівноправність, правова ідеологія козацтва.

Резюме

Худояр Л. В. Становление принципа равенства в правовой идеологии украинского казачества в конце XVI – в первой трети XVII столетия.

Исследовано становление принципа равенства в правовой идеологии украинского казачества в конце XVI – в первой трети XVII столетия. Изучены причины становления и раскрыты особенности содержания принципа равенства в правовой идеологии казачества.

Ключевые слова: принцип равенства, украинское право, равноправие, правовая идеология казачества.

Summary

Hudoyar L. Formation of the principle of equality in the legal ideology of Ukrainian Cossacks at the end of XVI – the first third of the XVII century.

Investigated the formation of the principle of equality in the legal ideology of Ukrainian Cossacks at the end of XVI – the first third of the XVII century. Explored the reasons for the formation and cleared up the content of the principle of equality in the legal ideology of the Cossacks.

Key words: the principle of equality, Ukrainian law, equality, the legal ideology of the Cossacks.

Отримано 16.09.2013

УДК 340.1

В. П. ШАГАНЕНКО

*Володимир Петрович Шаганенко, аспірант
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України*

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВА

Дискусії з питань розбудови системи права не привели до єдиного розуміння структури права: це пояснюється відсутністю основних принципів, про які згадував у своїй праці О. Шебанов¹. Інтегративним елементом у системі права, як зазначає М. Савчин, виступають принципи права. Принципи права є найважливішою частиною усього, «базовими нормативно-керівними засадами (імперативними вимогами)», що визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин². З нормативістської позиції принципи права не містять ряду ознак правової норми, що пояснюється специфікою їх місця у системі права. За своїм сутнісним змістом принципи права консолідуєть систему права, являють собою основу права, пронизують всі його елементи. Відповідно до загальних принципів права тлумачаться норми права та формується каркас правових сфер, галузей та інститутів. Вихідні нормативно-керівні начала забезпечують суттєвий, стійкий, регулятивний правовий зв'язок між різними нормами права та іншими нормативними приписами, служать основним засобом для орієнтиру в правотворчості, систематизації, інтерпретації та реалізації права. У випадку виявлення невідповідності правових приписів, норм принципам права останні повинні інтерпретуватися через призму принципів права або приводитися у відповідність до них. Така інтегративна, пронизуюча властивість принципів права визначає їх системоутворюючий характер у системі права.